

ІСТОРІЯ

УДК 94(37).05/06/07

Михайло САЙКО

КРЕДИТ У ЗАХІДНИХ ПРОВІНЦІЯХ РИМУ В ЕПОХУ ПІЗНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ І РАННЬОЇ ІМПЕРІЇ (II СТ. ДО Н. Е. – ПОЧАТОК III СТ. Н. Е.)

У статті розглянуті характерні риси кредитної діяльності у західних провінціях Риму в епоху пізньої республіки і ранньої імперії. Визначено, що в епоху республіки у кредитних угодах суттєву роль відіграла спекулятивна складова, яка проявлялася у необґрунтованому завищенні позичкового відсотка. Прослідковано еволюцію кредитних відносин і основні зміни в кредиті в часи принципату. Визначена важлива роль держави в кредитній справі в епоху ранньої імперії.

Ключові слова: кредит, Рим, республіка, імперія, західні провінції.

Михайло САЙКО

КРЕДИТ В ЗАПАДНИХ ПРОВИНЦИЯХ РИМА В ЭПОХУ ПОЗДНЕЙ РЕСПУБЛИКИ И РАННЕЙ ИМПЕРИИ (II В. ДО Н. Э. – НАЧАЛО III В. Н. Э.)

В статье рассмотрены характерные черты кредитной деятельности в западных провинциях Рима в эпоху поздней республики и ранней империи. Определено, что в эпоху республики в кредитных сделках существенную роль играла спекулятивная составляющая, проявляющаяся в необоснованном завышении ссудного процента. Прослежена эволюция кредитных отношений и главные изменения в кредите во времена принципата. Определена важная роль государства в кредитном деле в эпоху ранней империи.

Ключевые слова: кредит, Рим, республика, империя, западные провинции.

Michailo SAYKO

THE CREDIT IN THE WESTERN PROVINCES OF ROME IN THE ERA OF THE LATE REPUBLIC AND EARLY EMPIRE (II CENTURY BC – THE BEGINNING OF III CENTURY AD).

In the article are describes the characteristics of credit activity in the western provinces of Rome in the era of late Republic and early Empire. There are determined that in the era of the republic in the loan deals has played a significant role speculative, reflected in unreasonably high loan interest. The evolution of credit relations and major changes in credit during the Principate are traced. The important role of the state in the loan business in the Early Empire are Identified.

Keycredit, Rome, Republic, Empire, the eastern province.

У II-I століттях до н.е. внаслідок широкомасштабних завоювань Рим перетворився з невеликого міста-держави у величезну країну, яка

займала значну територію в Європі, Азії і Північній Африці. Необхідність економічної інтеграції окремих провінцій у господарство держави, а також високий рівень урбанізації призвели до бурхливого розвитку товарно-грошових відносин, які й панували в соціально-економічному житті Римської держави в епоху пізньої республіки і ранньої імперії. Природно, що розвинутих формам ринкових відносин відповідали і розвинуті форми кредиту. Кредитні відносини в цей період охопили не лише основні галузі народного господарства, але й стали необхідним атрибутом повсякденного життя римлян.

Тож не дивно, що на вивчення кредиту в Римській державі спрямували свої зусилля немало дослідників, котрі опублікували десятки монографій і статей, перерахувати які в рамках нашого невеликого дослідження неможливо. До того ж, переважна більшість цих робіт були присвячені аналізу кредитних відносин у самому Місті, або в державі загалом, а відомості про кредит у східних провінціях невпорядковані, бо автори й не ставили перед собою такого завдання. З таких публікацій у нашій статті використана капітальна праця Густава Білетера «Історія позичкової ставки в греко-римському світі до Юстиніана» [8], а також солідне дослідження Жана Андре про банківську справу в Давньому Римі [7].

Крім робіт, спеціально присвячених кредиту, можна відзначити й дослідження, в яких розглядаються окремі важливі аспекти поставленої теми. Зокрема, цінні дані про кредитну діяльність відкупників навели М. Ростовцев [2], Ф. Кніп [12] та Отто Гіршфельд [11]. Однак, як і у попередніх роботах, інформація по західних провінціях не диференційована і не впорядкована.

Немало монографій і статей присвячені особливостям економічного, політичного і соціального розвитку окремих провінцій. У деяких із них автори наводять відомості щодо кредитної діяльності у цих провінціях, однак ці згадки поодинокі і фрагментарні. Найбільш інформаційно насиченою видається стаття Ю. К. Колосовської [1], яка й використана у нашому дослідженні.

Аналіз історіографії окреслює основне завдання нашої роботи: розглянути фрагментарні згадки про кредит, що містяться в публікаціях і в античних джерелах, впорядкувати їх і спробувати змалювати цілісну картину еволюції кредитних відносин у східних провінціях Риму в період пізньої республіки і ранньої імперії.

Серед найважливіших джерел епохи пізньої республіки слід відзначити листування і промови Цицерона, історичні дослідження Саллюстія і Веллея Патеркула, а також життєписи Плутарха. Джерела періоду ранньої імперії більш різноманітні. Згадаємо у першу чергу життєписи Светонія, листування Плінія Молодшого, історичне дослідження Тацита, а також «Історію Августів» – збірку життєписів римських імператорів, які правили із 117 по 285 рік (SHA). Давньогрецькі тексти вивчалися у російському та німецькому перекладах. Латинські тексти взяті на сайті «Латинська бібліотека» [13].

Значний масив інформації несуть також давньоримські написи, серед яких варто відзначити «Корпус латинських написів» (*Corpus Inscriptionum Latinarum*). У статті використані томи II (Іспанія), III (Єгипет, Азія та Іллірик) і XIII (Потрійна Галлія та Германія). Незамінними при вивченні теми були також збірки написів, зібрані Германом Дессау [9; 10], Густавом Вілмансом [14] та Оленою Штаерман [6].

Західними вважалися ті провінції Риму, в яких панувала латина, на відміну від східних, еллінізованих провінцій. В епоху республіки це були Сицилія (провінція з 227 р. до н.е.), Тарраконська Іспанія, Бетика (197 р. до н. е.), Африка (146 р. до н.е.), Нарбонська Галлія (120 р. до н.е.), Потрійна Галлія (Лугдунська Галлія, Бельгіка і Аквітанія – 52 р. до н.е.) та Нумідія (46 р. до н.е.).

В республіканську епоху, як відомо, провінції розглядалися як помістя римського народу (*praedia populi Romani*) і об'єкт необмеженої експлуатації. Ця експлуатація здійснювалася, зокрема, й через кредитно-лихварську діяльність римлян. Можливість такого визискування визначалася декількома обставинами. У римській республіці у 88 р. до н. е. був прийнятий офіційний максимум відсоткової ставки – так звана «сота» («*centesima*»), тобто, 1% на місяць, або 12% річних. Ця норма була підтверджена рішенням сенату 51 р. до н. е. [8, с. 169]. У західних провінціях же, внаслідок відтоку капіталів, процентна ставка була набагато вища. Так, Цицерон у промові «Проти Верреса» згадав про стягування подвійної центезими (*binis centesimis*), тобто 24% річних (*Cic. in Verr. II, III, 165*). І хоча у нас немає даних про рівень позичкового відсотка в інших західних провінціях, проте ми з повною підставою можемо припустити, що в далеких західних провінціях відсоток був ще більшим, ніж у ближній Сицилії. Впевненість у правоті цієї посилки дає та обставина, що в східних провінціях стягували до 48% річних [8, с. 92; 93]. До того ж, відповідно до закону Габінія, прийнятого у 67 р. до н. е., провінціалам було заборонено брати гроші в самому Римі (*Cic. ad Att. VI, 2, 7*), що сприяло грошовим спекуляціям.

Кредитною діяльністю у західних провінціях займалися представники майже всіх категорій населення: вищі посадові особи держави, які належали до стану senatorів (*ordo senatorius*), римські вершники (*ordo equester*), а також представники плебсу і самі провінціали, які займалися міняльною справою.

З листів Цицерона відомо про кредитно-лихварську діяльність представників senatorської аристократії у східних провінціях (*Cic. ad Att. V, 21, 11; VI, 1, 3; VI, 1, 6; VI, 2, 8; VI, 3, 5*). Однак щодо західних провінцій, то тут можна відзначити лише спекуляції вищезгаданого Гая Ліцинія Верреса, який був senatorом у другому поколінні.

Більше відомо про кредитні операції вершників. В переписці Цицерона згадуються вершники з портового міста Пуतेоли Марк Клувій (*Cic. ad Att. XIII, 37, 4*), Гай Весторій (*Cic. ad Att. VI, 2, 3; X, 5, 2; XIII, 12, 4*) і Веттієн (*Cic. ad Att. X, 5, 3; X, 11, 5; X, 13, 5; X, 15, 4*), які здійснювали кредитні операції в провінціях [7, с. 30-50]. Про позичкові операції іншого вершника – Публія

Сіттія дізнаємося з промови Цицерона на захист Публія Сулли (племінника відомого диктатора). Публія Сіттія, який був приятелем Сулли, звинуватили в тому, що він заборгував значні кошти багатьом римським кредиторам. У промові Цицерон визнав цей факт, але зауважив, що Сіттій дійсно багатьом заборгував у Римі, але це не було наслідком його бажання жити за чужий рахунок, а викликано його підприємливістю: «він заборгував у Римі, але йому були винні в провінціях і царствах» (Cic. pro Sulla 20, 58). Зокрема, Сіттій мав немало боржників у Мавританії, яка у той час мала статус залежного він Риму царства. Тобто, Сіттій, користуючись нерівноправним становищем провінцій, позичав гроші в Римі під невеликий відсоток і надавав позики під більший процент. Про те, що Сіттій був далеко не єдиним ділком в африканських провінціях, відомо із зауваження Плутарха в біографії Катона Молодшого про велику кількість римських лихварів, присутніх в обложеної Цезарем Утиці (Plut. Cato min., 59).

Важливим гравцем на провінціальному кредитному ринку були відкупники податків, які об'єднувалися у компанії (*societates vectigalium publicorum*). Основними пайовиками цих компаній були переважно вершники [5, с. 298-300]. У розпорядженні компаній перебували значні грошові кошти, які відкупники пускали в обіг, надаючи позики під значні відсотки як приватним особам, так і цілим полісам (Cic. de imp. Gn. Pomp. 7, 18). Приклад такої діяльності знаходимо в промові Цицерона в захист Марка Фонтея, який в 76-74 роках до н. е. був пропретором Нарбонської Галлії. Цицерон згадав, що Галлія переповнена підприємцями з римських громадян, які надавали галлам кредити, щоб ті змогли розрахуватися з боргами по податках (Cic. pro Font., 11). Марка Фонтея звинуватили в тому, що він застосовував до відкупників закон Луція Валерія Флакка (так званий *lex Valeria de aere alieno*), прийнятий у 86 р. до н. е. Відповідно до цього закону, боржникам було дозволено сплачувати борги замість срібла міддю (Sall. Cat., 33, 2). Внаслідок примусового курсу мідної монети борги значно зменшилися. Якщо вірити Веллею Патеркулу, боржники, користуючись положеннями цього закону, сплачували лише четверту частину боргу (Vel. Pat. Hist., II, 23). У самому Римі цей закон не виконувався, проте у Нарбоннській Галлії відкупники при потуранні Фонтея отримали змогу розраховуватися по боргах з державою, користуючись положеннями цього закону, галли ж, у розрахунках по боргах з відкупниками виплачували гроші без урахування його. Цицерон же, захищаючи Фонтея, зазначив у своїй промові, що такі розрахунки, зазвичай, практикували попередники і наступники Фонтея з часу прийняття згаданого закону (Cic. pro Font. II, 1).

Крім вершників, кредитною діяльністю займалися також і представники «нового плебсу», а також провінціали. Це, у першу чергу, власники міняльних контор, яких називали на грецький манер «трапезитами» (*trapesitae*), або латиною «аргентарії» (*argentarii*), «менсарії» (*mensarii*) та «нуммуларії» (*nummularii*) [3]. Крім розміну монет, вони виконували і основні банківські операції, в тому числі кредитні. Для періоду пізньої республіки у нас є надійні

дані щодо діяльності міняйл у самому Місті і у східних провінціях [3; 4], що спонукає зробити висновок про те, що такі підприємці функціонували і в західних провінціях. До того ж збереглися достатні відомості щодо діяльності банкірів-міняйл у західних провінціях в імператорську епоху (див. нижче).

В епоху імперії були створені нові провінції і реорганізовані старі. На початку III ст. в європейській частині імперії існували такі західні провінції: Сицилія з центром у місті Сіракузи, Бетика (Кордуба), Тарраконська Іспанія (Кесарія Августа), Лузітанія (Олісіппон), Нарбоннська Галлія (Нарбонн), Аквітанія (Бурдігала), Лугдунська Галлія (Лугдун), Бельгіка (Августа Треверів), Нижня Германія (Колонія Агрипіна), Верхня Германія (Могонтіак), Британія (Лондіній), Реція (Августа Вінделікорум), Норік (Лавріак), Паннонія (Аквінк), Далмація (Нарона), Дакія (Сармізегетуза), Мезія (Томи). Остання була поділена на Верхню і Нижню. В Африці також існувало декілька провінцій, які ми відносимо до західних. Це: Проконсульська Африка (Карфаген), Нумідія (Цирта), Мавританія Кесарійська (Кесарія) та Мавританія Тингітана (Тінгіс).

У часи ранньої імперії кредитні відносини були істотно трансформовані. Провінції стали інтегральною частиною імперії, органи управління міст-держави були реорганізовані в загальноімперські, а різниця в становищі громадян і провінціалів з часом стиралася, аж поки едиктом імператора Каракалі (Марк Аврелій Антонін) 212 року всі жителі імперії були зрівняні в правах. Кредитна діяльність багато в чому втратила свій спекулятивний характер, бо умови отримання кредиту були майже однаковими як в Римі, так і в провінціях. В епоху імперії перестало бути актуальним знамените висловлювання Красса про те, що не може вважатися по-справжньому заможною та людина, яка нездатна утримувати військовий легіон («esse nisi qui reditu annuo legionem tueri posset») (Plin. N. H., 33, 47, 134). У ході проскрипцій і громадянських воєн були знищені власники найбільших капіталів, і кошти, що були в розпорядженні нових багатіїв епохи принципату, були значно скромніші, ніж у попередній період.

Зрозуміло, що в епоху принципату заможні люди були не проти того, щоб заробити на позичковій діяльності. Так, Пліній Молодший у листі Кальвію Руфу повідомляв, що майже усі свої гроші вклав у маєтки, проте дещо віддане в борг (Plin. Epist. III, 19, 8). Однак в нових умовах основою благополуччя представників вищих верств римського суспільства була аж ніяк не підприємницька діяльність. На перший план виходять земельні володіння і, головне, близькість до імператорського двору. Не випадково, притчею во язицех стали багатства придворних Нерона – Паланта і Сенеки.

Були істотно обмежені можливості для кредитної діяльності публіканів. З часом налагодили дієву систему державного управління і стягнення податків. Імперію поділили на податкові округи, які були одночасно й митними округами. У західних провінціях це: I податковий округ – Сицилія [2, с. 77], II – Нарбоннська Галлія, III – Потрійна Галлія (Аквітанія, Лугдунська Галлія, Бельгіка, Верхня і Нижня Германія), IV – Іспанія (Тарраконська Іспанія,

Бетика, Лузітанія) [11, с. 79], V – Британія, VI – Іллірик (Реція, Норік, Паннонія, Далмація, Дакія, Верхня і Нижня Мезія, а також Фракія), XI – Африка (Кіренаїка, Проконсульська Африка, Нумідія, Мавританія Тінгітана та Мавританія Кесарійська) [11, с. 80].

У I ст. податки продовжили збирати приватні компанії публіканів, проте це відбувалося під наглядом державних чиновників. Так, у Галлії був спеціальний імператорський прокуратор по нагляду за збирачами мита і купцями («procurator Augusti inter mancipes XL Galliarum et negotiantis») [11, с. 85]. Державних чиновників зустрічаємо і серед працівників компаній як у їх правлінні – «адвокат фіску» («fisci advocatus XL Galliarum») [11, с. 85], так і серед персоналу окремих митних станцій. Врешті-решт, у кінці II ст. у більшості округів стягнення мита перейшло в руки державних службовців. Так, у Мезії державні службовці змінили приватних відкупників у 182 році [1, с. 109]. В інших провінціях ця подія відбулася приблизно у той же самий час.

Більшість державних чиновників у I – на початку II ст. це, переважно, імператорські відпущеники («augusti liberti»). Вільновідпущеником, наприклад, був прокуратор митного управління в Африці («aug. lib. procurator III publicorum Africae») [2, с. 89]. Таким же відпущеником був начальник митного управління зі збору 2,5% мита («сорокової») у місті Турікум у Галлії («Augusti libertus praepositus stationis Turicensis quadragesimae Galliarum») (CIL. XIII, 5244). Нижчі посади в персоналі займали державні раби: «імператорський раб митного управління в Африці» («princeps Aug. servus III publicorum Africae») [12, с. 54], «імператорський раб-вілік при збиранні податків в Іллірику («Caes. n. serv. villicus vectigal. Illyrici») (CIL. III, 752), раби при податкових відомствах в Паннонії (CIL. III, 4065) [6, с. 203, № 981], Дакії (CIL. III, 1470) [6, с. 211, № 1010], Галлії [6, с. 202-203, № 980].

З кінця II ст. місця вільновідпущеників на високих постах у фінансових органах почали займати вершники. В одному з написів мова йде про прокуратора-вершника («procurator ducenarius III publicorum provinciae Africae») [11, с. 78]. Тут, власне, найбільшу цікавість викликає термін «ducenarius» – це державний чиновник, що отримує 200000 сестерцій державної платні зарік. Державна служба стала почесною і високооплачуваною і це призвело до того, що більшість вершників зосередились на здійсненні службової кар'єри, а не на підприємницькій діяльності, як раніше.

Ті ж римські підприємці, які продовжували займатися кредитною діяльністю, уже нічим не відрізнялися від місцевих банкірів. Зате на ринку виник новий гравець – держава, значення якої в суспільстві постійно зростала. Відповідно, саме держава стала в епоху принципату найбільшим банкіром.

Імператори створили декілька грошових фондів, кошти яких можна було черпати для надання кредитів. Серед них відзначимо фіск, а також пенсійну касу для ветеранів (aerarium militare). Ці фонди діяли як іпотечні банки – надавали гроші під заставу нерухомості, причому вартість застави повинна була вдвічі перевищувати суму позики. Так, за словами Светонія, такі позики

почав надавати Август (Suet. Aug. 41). У 33 році під час боргової кризи Тиберій передав в державні міняльні контори (*mensa*) 100 млн сестерцій з тим, щоб вони представляли безвідсотковий кредит тим громадянам, які зможуть представити у заставу нерухомість на вдвічі більшу суму (Tac. Ann., VI, 17 ; Suet. Tib., 48). Наступний епізод пов'язаний з діяльністю імператора Адріана. Елій Спартіан повідомив, що цей імператор «пробачив приватним боржникам фіску як в Римі, так і в Італії незліченні суми, які за ними рахувалися, а у провінціях також великі суми недоїмок, а для впевненості звелів спалити на форумі божественного Траяна боргові розписки» (SHA. Nadr., 7, 6). За повідомленням Діона Касія, Адріан скасував борги не лише імператорській скарбниці (фіску), а й державній (ерарію) (Dio Cass. 69, 8).

В цих повідомленнях привертає увагу той факт, що як державна, так і імператорська скарбниця виконували функції кредитного закладу, а також та обставина, що кредит можна було оформити через державні обмінні контори.

Як іпотечний банк діяв також грошовий фонд для допомоги сиротам і вільнонародженим дітям незаможних батьків (*alimenta*). Він був заснований за імператора Нерви, хоча честь його заснування приписувалася Траяну. Суттєво розширив масштаби діяльності цього фонду Адріан (SHA. Nadr., VII, 8), а Антонін Пій заснував на честь своєї дружини інститут «дівчат Фаустини», які отримували допомогу від держави (SHA. Ant. Pius. VIII, 1). Про існування фонду допомоги дітям «*pueri et puellae alimentari*» в часи Марка Аврелія відомо з написів [10, с. 565, № 6225], а також з життєпису Юлія Капітоліна (SHA. Marcus. Ant., VII, 8). Аліментарний фонд надавав позики під іпотеку невеликий відсоток, як правило, під 5-6% річних.

Аналогічні фонди створювали і окремі міста. Міські аліментарні фонди формувалися за рахунок добровільних внесків громадян, а потім діяли як іпотечні банки. Прикладів такої діяльності можна навести немало. Так, громадянин міста Сікка Венерія (*Sicca Veneria*) П. Ліциній (P. Licinius) у своєму заповіті залишив громаді міста 1300000 сестерцій з тим, щоб громадяни міста створили спеціальний фонд, який би надавав позики в іпотеку під 5% річних (*usurae quincunces*). Прибутки, отримані від кредитної діяльності, повинні були спрямовуватись на допомогу потребуючим дітям і вдовам [14, с. 264-265, № 2847]. У близькій за змістом грамоті часів Антоніна Пія мова йде про місто Барселону (*Colonia Faventia Julia Augusta Pia*). Громадянин міста Л. Мінунцій Наталіс заповів громаді міста 100000 сестерцій в аліментарний фонд з тим, що вони будуть призначені для надання позик в іпотеку під 5% річних (CIL. II, 4511). Подібні випадки зафіксовані в іспанському місті Гіспаліс (CIL. II, 1174) [8, с. 192] і у Барселоні часів Марка Аврелія [8, с. 204], однак тут кредити надавалися під 6% річних (*usurae semisses*). Зацікавлений читач може ознайомитись з великою кількістю іпотек, підписаних з аліментарним фондом, які знайдені в італійському місті Велейя. Цей документ (*Tabula Veleias*) навів Вілманс [14, с. 262-264, № 2845].

Міські громади оперували й іншими коштами, отриманими від громадян. Так, у збірнику Германа Дессау наведено текст надгробного знаку Гаю

Корнелію Северину, який заповідав гроші місту Ебусус в Іспанії. Частина цих грошей за бажанням заповідача треба було пустити в лихву, щоб на відсотки влаштувати міські ігри в день народження Северина (CIL. II, 3664) [10, с. 695, № 6960]. В іншому написі йдеться про громадянина міста Картіма в Бетиці, який погасив міський борг в 20000 (CIL. II, 1975) [6, с. 205, № 993].

Так само, як і в епоху республіки, кредитними операціями в провінціях займалися також міняйли: аргентарії, менсарії і нуммуларії. Так, Светоній в життєписі Августа згадав, що, можливо, дідом майбутнього принцепса був аргентарієм (*avum argentarium*) (Suet. Aug., 2). До речі, зі згаданого життєпису витікає те, що у часи Светонія (I-II ст.) вже не бачили різниці між цими категоріями міняйл: бо якщо у другій главці Августа назвали онуком аргентарія, то у четвертій – онуком нуммуларія («*nummulair nepotem*»), а дід менсарієм (*mensarius*) (Suet. Aug., 4). У біографії Веспасіана Светоній вказав, що батько Веспасіана Сабін був лихварем у землі гельветів (*faenus apud Helvetios*) (Suet. Vesp., 1). Згадки про міняйл знаходимо і в написах. Зокрема, в напису з Верхньої Паннонії зустрічається назва «нуммуларій» («*ex nummul(ario) p(rovinziae) P(annoniae) s(uperioris)*») (CIL. III, 4035). З міста Емеріта в Іспанії дійшов надгробний камінь, в якому згаданий нуммуларій Л. Юлій Секунд («*L. Iulii Secundi nummul(ularii)*») (CIL. II, 498).

Держава намагалася контролювати діяльність міняйл. Так, Гальба, перебуваючи на посту намісника Тарраконської Іспанії, намагався навести порядок у справах кредиту. Відомий випадок, коли він за обдурювання при розміні грошей звелів відрубати нуммуларію руки і прибити його гвіздками до столу (Suet., Galbae, 9). Юлій Капітолін у біографії Марка Аврелія, повідомив, що цей імператор прийняв закони, які регламентували діяльність міняйл і порядок проведення аукціонів (SHA. Marcus. Ant., IX, 9).

В провінціях діяли і товариства банкірів. Зокрема, дуже інформативним є так званий Семигородський триптих, знайдений у 1855 році в Угорщині. Це договір укладений між двома дакійськими банкірами щодо спільної діяльності. Строк дії позики був вказаний від 25 грудня 166 року до 12 квітня 167 року, проте угода була підписана лише 28 березня, тобто заднім числом. Відповідно до змісту угоди, два аргентарія: Кассій Фронтин і Юлій Олександр об'єднали свої капітали для надання разової позики. В угоді також передбачалися штрафні санкції для порушників договору. Суми, які об'єднували ці два банкіри були мізерними: Юлій Олександр – 500 денаріїв, а його контрагент – 287 денаріїв, що змушує дійти висновку, що обидва кредитор – досить дрібні ділки [6, с. 200-201, № 972]. Означене товариство носило назву «*societas argentariae*», яке було різновидом *societas unius rei*, тобто товариства для здійснення однієї угоди. Такого роду компанії належали до числа пайових товариств з обмеженою відповідальністю (*societas quaestus*) і вважалися основною формою господарського об'єднання в Римі. Як зауважив Ульпіан в «Дигестах», «у випадку, якщо угода товариства укладена просто (*simpliciter*) і не дано певних вказівок, на яке саме майно розповсюджується

спільність, вважалось, що предметом товариства є все, що отримане від підприємницької діяльності [Dig. XVII, II, 7].

Ю. Колосовська описала також і діяльність так званого «повного товариства» (*societas omnium bonorum*). Такий устрій мали декілька компаній, що діяли в Норіку і здійснювали як торгіву, так і кредитну діяльність. Зокрема, торгова компанія Барбіїв торгувала сільськогосподарським реманентом по території майже усієї провінції, при цьому широко використовуючи комерційний кредит (зокрема, лишилося декілька контрактів про продаж у кредит великих партій мотик) [1, с. 49]. Повне товариство, у більшості випадків, носило ім'я найвпливовішого його члена і, як правило, складалося з більш чи менш близьких родичів і численного технічного персоналу, до якого входили вільновідпущеники і раби. В тому ж Норіку відомі банкірські компанії Помпоніїв, Постуміїв, Ветуріїв, Альбіїв тощо. Історичні документи донесли до нас імена агентів цієї останньої компанії – рабів Букціона і Альбія Максима, вільновідпущеника Луція Альбія Телесфора [1, с. 50]. Ім'я одного із членів цього товариства Альбія згадав Горацій в одній із своїх сатир (*Hor. Sat. I, 4, 28*).

Крім вищеперерахованих категорій, кредити могли надавати й звичайні люди, які займалися чим завгодно і надавали позики лише вряди-годи. Можливості цих людей визначалися лише обсягом грошових коштів, що були у їх розпорядженні, а ніяк не соціальним статусом.

Виділимо декілька видів позик залежно від наявності чи відсутності застави. Найбільш надійними, зрозуміло, були іпотечні кредити, які надавалися, зазвичай, на декілька років. В тих іпотеках, які збереглися з часів ранньої імперії, можна зустріти різні норми позичкового відсотка. За підрахункам Г. Білетера, відсоткова ставка за іпотечними позиками коливалася від 3% до 15% річних [8, с. 180]. Однак слід зауважити, що 3-5 відсотків зустрічаються лише у позиках аліментарних фондів (див. вище), а приватні особи надавали позику не менше ніж під 6%. Ось декілька кредитних угод, зміст яких навів Біллетер: Горітана (*Goritana*) (Проконсульська Африка) – позика в 400 сестерцій під 6% [8, с. 225]; Аузія (*Auzia*) (Мавретанія Кесарійська) – 6% [8, с. 225-226]; *Augusta Vocontiorum* (Нарбоннська Галлія) – 6% [8, с. 226]. А у місті Тевесте (*Theveste*) (Проконсульська Африка) зафіксована позика в 600 денаріїв під 12% річних [8, с. 226].

Позики, укладені без іпотечного забезпечення, могли надаватися під поручительство. У нашому розпорядженні є угода про надання позики під поручительство за 162 рік, підписана в Дакії. Поручитель гарантував виплату боргу в 70 денаріїв і лихви у розмірі 1% на місяць [6, с. 200, № 970], тобто у розмірі центезими. Короткострокові угоди надавалися без забезпечення і оформлялися розписками «хірографі» і «сінграфі» (*chirografis et syngrafis*) (*Gai. III, 134*), які мали доказову силу в суді. Ю. Колосовська навела приклади таких короткострокових кредитних угод, які уклалися в провінції Норік у I ст. Зафіксовані угоди надані на декілька місяців (з 31 січня по 1 липня; з 1 травня по 29 червня тощо) [1, с. 49]. На жаль,

Ю. Колосовська не вказала розмір позичкового відсотка. Лишається перевірити Г. Біллетеру, який, проаналізувавши боргові контракти по всій державі: у самому місті, східних і західних провінціях дійшов висновку, що відсоткова ставка за негарантованими короткостроковими угодами була вищою, ніж за іпотечними кредитами, але все ж не перевищувала законно встановленого максимуму в 12% [8, с. 228-242].

На закінчення слід відзначити найважливіші моменти, які витікають з даного дослідження. В епоху республіки у західних провінціях Риму в кредитній справі істотну роль відігравала спекулятивна складова, що проявлялася у необгрунтованому завищенні позичкового відсотка, а також у використанні адміністративних і військових важелів при стягненні недоїмок. В епоху імперії соціально-політичні відносини в Римі були істотно трансформовані, а різниця в становищі громадян і провінціалів поступово згладилася. Суттєву роль у кредитній справі стали відігравати державні установи, а основним джерелом прибутків для представників сенаторської аристократії і вершників стало землеволодіння і державна служба. Позичковий відсоток в епоху імперії в більшості випадків не перевищував законно встановленого максимуму.

Таким чином, вивчення кредитної діяльності у західних провінціях Риму в епоху пізньої республіки і ранньої імперії дає хорошу основу для розуміння і подальшого вивчення реальних умов кредиту в античному Римі, а також сприяє більш чіткому розумінню особливостей соціально-економічного устрою Давнього Риму. Відомості щодо характеру кредиту у західних провінціях Риму допоможуть у подальшій роботі, спрямованій на вивчення кредитних відносин в античному Римі.

Скорочення: Cic. ad Att. – M. Tullii Cicero. Epistulae ad Atticum. Cic. ad Q. fr. – Epistulae ad Quintum fratrem. Cic. de imp. Gn. Pomp. – De Imperio Cn. Pompei. Cic. in Verr. – In C. Verrem oratio. Cic. pro Font. – Pro M. Fonteio oratio. Cic. pro Sulla – Pro Sulla oratio. CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum. Dig. – Digestae Justiniani Augusti. Dio Cass. – Cassius Dio Cocceianus. Historia Romana. Gai. – Gaius. Institutiones. Hor. Sat. – Quintus Horatius Flaccus. Sermones. Plut. Cato min. – Plutarchus. Cato Minor. Plin. Epist. – C. Plinius Secundus (Minor). Epistulae. Plin. N. H. – C. Plinius Secundus (Maior). Naturalis Historia. Sall. Cat. – C. Sallusti Crispi. Bellum Catilinae. SHA. Ant. Pius. – Scriptores Historiae Augustae. Antoninus Pius. SHA. Hadr. – Hadrian. SHA. Marcus. Ant. – Marcus Antoninus Philosophus. Suet. Aug. – Gaius Suetonius Tranquillus. Vita Divi Augusti. Suet. Galbae. – Galbae. Suet. Tib. – Tiberius. Suet. Vesp. – Divus Vespasianus. Tac. Ann. – P. Cornelius Tacitus. Annales. Vel. Pat. Hist. – C. Vellei Paterculi. Historiae Romanae.

Джерела та література: 1. Колосовская Ю. К. Римский торговый капитал в Норике в I в. до н. э. – I в. н. э. / Ю. К. Колосовская // Вестник древней истории (далее ВДИ). – 1974. – С. 44-55. 2. Ростовцев М.И. История государственного откупа в римской империи (от Августа до Диоклетиана) / М.И. Ростовцев – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1899. – 304 с. 3. Сайко М. М. Аргентарії, менсарії, нуммуларії... (Банкіри античного Риму і їхні основні операції) / М. М. Сайко // Пит. старод. і середн. історії, археології й етнології: зб. наук. праць. – Чернівці: «Зелена Буковина»,

2008.—Том 2 (26). — С. 47-59. **4.** Сайко М. М. Комедії Плавта як джерело для вивчення кредитних відносин в античному Римі // Пит. старод. та середньов. історії, археології й етнології: зб. наукових праць / Чернівецький нац. університет імені Ю. Федьковича, каф. етнології, античної та середньовічної історії / М. М. Сайко. — Чернівці-Вижниця: Черемош, 2011. — Том 1 (31). — С. 165-177. **5.** Сайко М. М. До питання про типологію торгово-кредитних об'єднань у Стародавньому Римі в епоху пізньої республіки (III-I ст. до н.е.) // Наук. вісник БДФА: зб. наук. праць. Серія : Економічні науки / М. М. Сайко. — Чернівці: Технодрук, 2008. — Вип. 3 (12) ч. 2. — С. 295-304. **6.** Штаерман Е. М. Избранные латинские надписи // ВДИ. — 1956. — № 2 — С. 185-235. **7.** Andreu Jean. Banking and business in the Roman world. Translated by Janet Lloyd / Jean Andreu. — Cambridge: University Press, 1999. — 176 p. **8.** Billeter Gustav. Geschichte des Zinsfusses im griechisch-romischen Altertum bis auf Justinian / Gustav Billeter. — Leipzig: Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1898. — 381 s. **9.** Dessau Hermanus. Inscriptiones Latinae selectae. Vol. I. / Hermanus Dessau. — Berolini: Apud Weidmannos, MCMIL. — 580 s. **10.** Dessau Hermanus. Inscriptiones Latinae selectae. Vol. II. Pars I / Hermanus Dessau. — Berolini: Apud Weidmannos, MCMIL. — 736 s. **11.** Hirschfeld O. Die kaiserlich Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian / O. Hirschfeld — Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 1905. — 514 s. **12.** Kniep Ferdinand. Societas Publicanorum. — I Band / Ferdinand Kniep. — Jena: Verlag von Gustav Fischer, 1896. — 520 s. **13.** The Latin Library / [On-line resource. Access mode: <http://www.thelatinlibrary.com>]. Access — November 21, 2011. **14.** Willmanns Gustavus. Exempla inscriptionum Latinarum: in usum praecipue academicum. Tomus Posterior / Gustavus Willmanns. — Berolini: Apud Weidmannos, MDCCCLXXIII. — 737 p.

УДК 930(37)(092)Тацит

Іван САНДУЛЯК

ІСТОРИЧНІ ПОГЛЯДИ ПУБЛІЯ КОРНЕЛІЯ ТАЦИТА

У статті автор розглядає погляди відомого античного історика та державного діяча Публія Корнелія Тацита. Крім того, аналізує та характеризує концептуальні пріоритети мислителя, орієнтовані на внутрішній зв'язок між усіма сторонами суспільно-політичного життя греко-римського соціуму. У статті також висвітлюються питання природи державного права в осмисленні й сприйнятті Тацита, причини його виникнення та сукупності обставин, що інтенсифікують процес утворення юридично-правових засад.

Ключові слова: Тацит, Римська імперія, античні джерела, греко-римський соціум, римське право, германські племена, аннали.

Іван САНДУЛЯК

ИСТОРИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ПУБЛИЯ КОРНЕЛИЯ ТАЦИТА

В статье автор рассматривает взгляды известного античного историка и государственного деятеля Публия Корнелия Тацита. Кроме того, анализирует и характеризует концептуальные приоритеты мыслителя, ориентированные на внутреннюю связь между всеми сторонами общественно-политической жизни греко-римского социума. В статье также освещаются вопросы природы государственного права в осмыслении